

Els mecanismes retòrics en l'humor gràfic de tipus polític de la premsa generalista en llengua catalana, a partir de l'observació d'un corpus sobre el referèndum del 2017 a Catalunya

Marta Marcer-Masdemont

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

1. Introducció

A partir de l'observació d'un corpus sobre el referèndum del 2017 a Catalunya, es presenta una anàlisi de les principals estratègies retòriques de tipus lingüístic utilitzades en acudits i tires còmiques de caràcter polític apareguts als diaris generalistes en català. Recollint Pierre Fontanier (2009, 64-66), s'entén per *estratègies* o *figures retòriques* —Fontanier les denomina *figures del discurs*—, els trets, les formes o els girs, més o menys notables i més o menys encertats, pels quals el discurs, en l'expressió d'idees, pensaments o sentiments, s'allunya més o menys del que hauria estat una expressió simple i comuna.

Aquest estudi sobre la retòrica en els acudits gràfics de tipus polític de la premsa és fruit de l'interès per contribuir a la investigació entorn del llenguatge de l'humor gràfic, entès com un gènere periodístic de comentari o opinió, amb una clara funció crítica però amb una no menyspreable tasca d'entreteniment, que el fa altament atractiu als ulls del lector i l'investigador. Pretén ser una aportació per evidenciar com la retòrica, que tradicionalment ha estat objecte d'anàlisi sobretot en els textos literaris, també pot tenir una funció rellevant en una forma d'expressió menys formal, com és l'humor gràfic, sovint menystingut en l'àmbit acadèmic, ja que hi ha estat poc abordat. D'aquesta manera, l'estudi cerca descobrir si la presència de figures retòriques en aquest gènere és anecdòtica o rellevant, i si hi actua com un mecanisme de generació de la comicitat. Igualment, vol comprovar si en els acudits i les tires còmiques hi ha determinades figures retòriques que apareixen amb més assiduïtat respecte a d'altres, independentment del periòdic, del ninotaire i de la forma d'humor gràfic; i, si és així, per quina raó se seleccionen aquestes figures més que les altres. En definitiva, vol ser una contribució a l'estudi de l'humor gràfic des d'una vessant principalment lingüística, centrada en el comportament de la retòrica en l'humor gràfic i la seva participació en la generació de la comicitat. Aquesta observació s'emmarca en una recerca més àmplia, amb un corpus més extens, entorn de l'estudi lingüístic de l'humor gràfic d'actualitat de tipus polític de la premsa generalista diària en català des del punt de vista de la gramàtica, la lexicosemàntica, la retòrica i la pragmàtica, sense oblidar la funció de la imatge.

L'anàlisi se centra en acudits de tipus pictoricolingüístic o verbal

il·lustrat —en terminologia d’Ana María Vigara-Tauste (1994, 40-41)—, en què imatge i text es complementen i s’orienten solidàriament cap a l’expressió d’un contingut. Aquesta interconnexió imatge–text, però, no és exclusiva dels acudits gràfics, sinó que també és present en els còmics, que Scott McCloud (1995, 216) defineix com a il·lustracions i altre tipus d’imatges juxtaposades en seqüència deliberada, amb el propòsit de transmetre informació i obtenir una resposta estètica del lector. Com assenyala Rhiannon McGlade (2016), els acudits gràfics (*cartoons*) són una forma complexa de comunicació que combina elements visuals amb altres de verbals per crear un missatge que requereix un procés de descodificació en diverses capes. Així mateix, remarca, en aquests termes, la seva importància en un món tan visual com l’actual:

Indeed, in a world increasingly dominated by the visual, our understanding of the role and influence of comics and cartoon humour in popular culture has become increasingly necessary. (McGlade, 2016, 1)

Per dur a terme l’anàlisi que es proposa, es parteix d’una base teòrica d’especialistes en retòrica i en lingüística de l’humor i de l’humor gràfic¹, que hi han fet contribucions interessants a fi de delimitar els recursos retòrics que apareixen en el discurs humorístic i establir quins són els més habituals. En aquest sentit, Carmen Marimón trasllada, amb aquestes paraules, la importància que prenen les figures retòriques com a mecanismes generadors de l’humor:

De entre las distintas estrategias verbales que pueden ser utilizadas para conseguir efectos humorísticos con las palabras, las figuras retóricas constituyen un conjunto de recursos de primer orden. (Marimón, 2017, 62)

2. Corpus i metodologia

Per efectuar aquesta anàlisi dels mecanismes retòrics, es parteix de l’observació d’una mostra formada per deu acudits gràfics corresponents al període comprès entre l’1 de setembre i el 30 de novembre de 2017, publicats als diaris generalistes de Catalunya que editen en llengua catalana. En concret, es tracta de vuit acudits pròpiament dits i dues tires còmiques, que poden considerar-se acudits gràfics en més d’una vinyeta, tot i que caldrà veure si tenen un comportament diferent pel que fa a la retòrica, tenint en compte que inclouen una petita estructura narrativa. El període analitzat comprèn el

¹ Pierre Fontanier (2009), José Luis Martínez-Dueñas (1984), María Isabel Martín (1988), Elena Arts (1990), Pedro Barros (1994), Pere Ballart (1994), Graciela Reyes (2001), Juan Gómez-Capuz (2002), Marta Marcer-Masdemont (2002), Martha Chamorro (2005), Belén Alvarado (2005), Raymond W. Gibbs, Gregory A. Bryant i Herbert Colston (2014) i Carmen Marimón (2017), entre d’altres.

mes immediatament anterior i els dos mesos posteriors al referèndum sobre la independència que va tenir lloc a Catalunya l'1 d'octubre de 2017, un període de gran intensitat i complexitat política en el territori català.

Per no disseminar massa l'observació, a l'hora d'escollir els periòdics d'on s'obtenen els acudits, s'acota la tria entre la diversitat de capçaleres actuals. Per aquest motiu, s'opta per seleccionar la totalitat de mitjans que tenen en comú el fet de ser premsa generalista diària editada a Catalunya en llengua catalana, independentment de quina sigui la seva línia ideològica i malgrat que difereixin en altres aspectes, com pot ser en el fet que publiquin o no, també, en una altra llengua. D'aquesta manera, la recerca se centra en els diaris *Ara*, *El Periódico de Catalunya*, *El Punt / Avui* i *La Vanguardia*, que compleixen aquestes característiques. Les motivacions que menen a aquesta elecció són diverses. En primer lloc, se seleccionen els que editen en llengua catalana, perquè l'interès de l'estudi és contribuir a l'anàlisi del comportament de la retòrica en aquesta llengua, poc examinada fins a l'actualitat des d'aquesta vessant. Dins d'aquest conjunt, s'escull la premsa que abasta tot Catalunya perquè té més difusió que la comarcal, de manera que l'estudi pot resultar més global, i el corpus i els ninotaires, més coneguts. Finalment, s'opta per la premsa diària generalista perquè recull amb immediatesa l'actualitat política del moment i proporciona un ventall important d'acudits d'aquesta naturalesa.

Pel que fa als ninotaires, es tenen en compte tots els que, en aquests mitjans i durant el període analitzat, publiquen acudits gràfics de caràcter polític, amb imatge i text; és a dir, acudits que fan referència a personatges i fets relacionats amb la situació política del moment. Concretament, són Anthony Garner, Jordi Duró i Manel Fontdevila (*Ara*); Ferreres (*El Periódico de Catalunya*); Fer, Antoni Poch i Sísif (*El Punt / Avui*), i Toni Batllori i Kap (*La Vanguardia*). Els seus acudits s'ubiquen a les pàgines dedicades a l'editorial i a col·laboracions d'opinió. De cadascun, s'escull un acudit, exceptuant Ferreres, de qui se'n trien dos per equilibrar el nombre d'acudits estudiats per capçalera.

D'altra banda, el mostreig és intencional, en el sentit que el corpus s'ha seleccionat en funció de la subjecció a una temàtica comuna i, alhora, atenent al criteri de l'interès lingüístic. En concret, s'elegeixen acudits que fan referència al referèndum sobre la independència que va tenir lloc a Catalunya l'1 d'octubre de 2017 i les seves conseqüències. S'escullen aquests, d'una banda, perquè la proximitat dels fets amb l'inici de la recerca lingüística més àmplia que s'ha esmentat permetia disposar d'un material quotidià adequat i potent. De l'altra, perquè el referèndum de l'1 d'octubre va constituir un esdeveniment destacable en el panorama polític català del moment, que va generar un seguiment ampli i generalitzat en la totalitat dels mitjans observats. En aquest període, la premsa catalana, com també l'espanyola, es van fer ressò d'un volum important de notícies i articles, però també d'acudits gràfics, relacionats amb la situació política que es vivia a Catalunya, des dels seus diferents enfocaments ideològics. Helena Buffery remarca, així, l'abundant activitat discursiva que es va generar en

aquest sentit:

The Catalan pro-independence process —also known as El procés or El Procés— has generated extensive discursive activity in response to the events of September and October 2017, when the Generalitat de Catalunya's commitment to hold a binding referendum on Catalonia's secession from Spain led to Spanish legal and political intervention in the region, including the violent police response of 1 October 2017, the suspension of regional self-government and the imprisonment of political and civic leaders on charges of rebellion. (Buffery, 2019, 289)

Des dels diversos mitjans es va explicar el procés i el referèndum de maneres diferents. El contrast es va posar especialment de manifest entre els periòdics catalans respecte als de la resta de l'Estat espanyol. No obstant això, en cadascun dels territoris també hi va haver enfocaments i opinions diferents en funció de la línia ideològica de la capçalera. Val a dir que aquest interès i aquesta difusió no es van circumscriure als mitjans publicats a Catalunya i a la resta de l'Estat espanyol, sinó que fins i tot es van estendre als internacionals, com indiquen Cristina Perales-García, Carles Pont-Sorribes i Christopher D. Tulloch (2019, 322), que analitzen com es va tractar la temàtica en periòdics com *The Guardian* i *The Daily Telegraph*, al Regne Unit, i *The Washington Post* i *The New York Times*, als Estats Units.

A l'hora d'efectuar la tria del corpus dins del ventall d'acudits gràfics sobre l'1 d'octubre, se seleccionen els que inclouen text, atès que es tracta d'un estudi bàsicament i volgudament lingüístic. Tot i així, la imatge també es té en compte, perquè en molts casos reforça o precisa la retòrica de les paraules. En canvi, es descarten aquells acudits que es limiten a una imatge, sense cap mena de verbalització. La selecció inclou acudits amb textos de tota mena: els que tan sols consten d'un títol, els que apareixen en forma de diàleg entre dos o més personatges representats, i els que són un petit monòleg —és a dir, en què parla un individu en presència o no d'altres, però en tot cas aquests altres no emeten una resposta verbal, tot i que sí que pot ser gestual. En els dos darrers casos, es tracta de textos escrits que reflecteixen l'oralitat, cosa que no sol passar amb els títols, però tots contribueixen a obtenir una anàlisi rica des del punt de vista retòric. També es procura que hi hagi un cert equilibri en la tria: quatre acudits del mes immediatament anterior i posterior (setembre i octubre) i dos del mes més allunyat (novembre). El nombre d'acudits i tires observats, deu en total, es considera abastable per poder-los analitzar en detall, i alhora suficient per dur a terme un estudi dels mecanismes retòrics de l'humor gràfic d'actualitat de tipus polític. Una consideració general que es pot fer és que els acudits observats són paròdies, enteses com a imitacions burlesques de la realitat descrita. Tot i que la paròdia també es pot considerar com una figura retòrica —així ho fa Meri Torras (2005,

65)—, en aquest estudi es prefereix concebre-la com un gènere humorístic, com proposa Esther Linares (2018, 91), o com un intergènere artístic que travessa tot tipus d'obres literàries i, en general, tot tipus d'obres d'art, com defensa María José García-Rodríguez (2015, 23-24).

Pel que fa a la metodologia, s'opta per l'anàlisi del discurs, atès que és un mètode que posa l'èmfasi en qüestions relacionades amb el llenguatge i els símbols en un context determinat (component pragmàtic). Això és especialment interessant per a l'estudi de la retòrica en l'humor gràfic, la comprensió del qual depèn en gran mesura del coneixement que emissor i receptor comparteixen. A més, aquesta metodologia posa l'accent en el fet que el llenguatge no només denota sinó que també connota, com destaca Pedro Santander (2011, 208), i aquesta funció s'acompleix sovint en l'humor gràfic i en determinats procediments retòrics que originen un desplaçament de sentit, com l'antítesi, la ironia, la metàfora i la hipèrbole, entre d'altres. Per tant, coincidint amb Santander, es considera que no n'hi ha prou d'explicar la comunicació humana com un procés de codificació i descodificació, sinó que cal destacar que té un component fortament inferencial. Igualment, cal remarcar que la importància de la inferència és especialment notable en el llenguatge de l'humor, en què el contingut aparent acostuma a diferir del contingut real, i en què la funció de la retòrica pot tenir poc a veure amb la necessitat d'embellir el llenguatge. D'aquesta manera, en aquest estudi es parteix del fet que el discurs és un text (oral i/o escrit) més tots els aspectes rellevants en la instància de la seva producció, circulació i recepció, que es pot expressar amb la fórmula text + context, com indica Santiago Sayago (2014) i d'acord amb les propostes de Michael A. K. Halliday i Ruqaiya Hasan (1991) i Halliday (1994). Cal dir que en l'anàlisi de l'humor, aquesta connexió text-context és fonamental per captar el sentit complet del missatge perquè permet fer aflorar un seguit de pressuposicions i d'implícits, indispensables per escatir-ne el contingut real.

D'altra banda, l'estudi es basa en aproximacions de tipus hipoteticodeductiu i analític, i el tractament de les dades que s'hi efectua és de tipus qualitatiu, perquè l'objectiu que es pretén assolir és la descripció i interpretació de les principals estratègies retòriques de la mostra escollida, la formulació d'unes observacions generals en el seu ús i la redacció d'unes conclusions. Per tant, aquest tractament de les dades coincideix amb el que normalment s'efectua per a l'anàlisi del discurs, tal com recull Santander (2011, 212-214), en què l'analista ha d'interpretar el discurs assignant el sentit correcte al missatge derivat dels elements verbals i d'altra índole (per exemple, icònics, sempre presents en aquestes petites peces pictoricolingüístiques), tenint en compte el que representen i el context en què se situen.

En començar l'anàlisi, es parteix de la hipòtesi que, malgrat les evidents diferències d'estil existents entre els diversos ninotaires, es produeix una coincidència pel que fa a la presència destacable d'estratègies retòriques —concretament, de figures— en els acudits gràfics i les tires còmiques, ja que amb poques paraules aconsegueixen rendibilitat humorística de textos que, per raons òbvies, han de ser

breus. Aquesta percepció és compartida per diversos especialistes en lingüística de l'humor i l'humor gràfic, com Barros (1994), Gómez-Capuz (2002), Chamorro (2005) i Marimón (2017), entre d'altres, que fan notar en els seus estudis la importància de les figures retòriques en els textos humorístics. Igualment, es fonamenta en les conclusions obtingudes en l'estudi sobre la llengua dels acudits gràfics de Marcer-Masdemont (2002), com també en les observacions que l'autora està efectuant en el marc de la seva tesi², en curs, sobre l'humor gràfic d'actualitat de la premsa generalista en llengua catalana, que contempla un corpus més ampli. D'altra banda, partint de l'observació d'un nombre important d'acudits gràfics, també es percep que les figures retòriques més habituals són de tipus semàntic, com l'antítesi, la hipèrbole, la ironia i el joc de paraules. Aquestes s'encarreguen de marcar contrastos, incongruències, ambigüitats i polisèmies que, tot i ser sorprenents, són alhora fàcils de descodificar, tenen sovint un component crític i sempre són capaces de provocar un efecte humorístic. L'anàlisi dels principals mecanismes retòrics presents en els acudits observats i la posterior interpretació de les dades permetran veure si es confirmen o no aquestes hipòtesis, com també formular unes observacions i unes conclusions generals pel que fa al comportament de la retòrica en l'humor gràfic d'actualitat de caràcter polític.

3. Aportacions teòriques sobre les figures retòriques més habituals en el discurs humorístic

Per emmarcar l'anàlisi que es planteja, cal tenir present, com assenyala Marimón (2017, 65), que no hi ha un catàleg tancat de recursos retòrics verbals usats amb intenció humorística, tot i que destaquen els que es relacionen amb les idees d'oposició, incoherència o ruptura d'expectatives de què fa esment la Teoria General de l'Humor Verbal (TGHV) (Attardo, 1994).

Partint de les contribucions dels autors indicats en la Introducció, es pot establir un repertori obert de les figures retòriques més àmpliament presents en l'humor gràfic, que contribueixen, juntament amb altres estratègies, a fer aflorar l'humor. Aquesta llista inclou l'antítesi, l'al·literació, la comparació, l'eufemisme, l'hipèrbaton, la hipèrbole, la ironia, el joc de paraules, la interrogació retòrica, la metàfora, l'oxímoron, la paradoxa i la personificació. Com ja s'ha dit, de totes aquestes figures, n'hi ha quatre —l'antítesi, la hipèrbole, la ironia i el joc de paraules—, ja intuïdes en les hipòtesis com a més rellevants en l'humor gràfic. Per aquesta raó, en aquest estudi s'hi vol aprofundir per descriure'n les característiques i idoneïtat per suscitar humor, i evidenciar, posteriorment, com es concreten, juntament amb les altres estratègies, en la mostra seleccionada. D'altra banda, com que els textos que s'analitzen sempre van acompanyats d'imatges, es comprova si els recursos retòrics també es plasmen en aquestes imatges.

² *Estudi lingüístic de l'humor gràfic d'actualitat de tipus polític de la premsa generalista diària en català. Estat de la qüestió en el període comprès entre setembre i desembre de 2017.* Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya.

Tornant a la descripció de les quatre figures retòriques esmentades, en primer lloc es presenta l'antítesi o el contrast, que neix de l'acostament entre dues idees o expressions, amb el xoc o la sorpresa que produeixen els dos elements oposats. És una figura retòrica utilitzada en l'humor, que Chamorro (2005, 5-6) i Marimón (2017, 65) inclouen entre les figures retòriques de tipus semàntic. Fontanier (2009, 379) també en fa esment i, en una descripció convencional, destaca el fet que oposa dos objectes l'un a l'altre, considerant-los sota una relació comuna, o un objecte a ell mateix, considerant-lo sota dues relacions contràries. En aquest article, a banda del sentit convencional, l'antítesi també es concep en sentit ampli, per fer evident el contrast que es produeix en l'estructura interna de l'acudit entre el contingut aparent i el contingut real que es vol mostrar. No obstant això, també es tenen en compte aquells casos de contrast dins el text mateix. Cal afegir que la imatge també pot cooperar amb el text en l'expressió de l'antítesi, mitjançant la plasmació de situacions, personatges, ambients, etc., oposats als reals, i és aquest contrast el que provoca la comicitat.

La hipèrbole o l'exageració també és un procediment humorístic emprat en aquest llenguatge. Segons Fontanier (2009, 123), aquest recurs fa augmentar o disminuir les coses en excés, no pas amb la intenció de desorientar, sinó de portar a la veritat mateixa i de fixar, pel que té d'increïble, el que cal creure realment. Barros (1994, 259) assenyala quines són les estratègies per aconseguir-la: la utilització de formes o expressions amb un contingut de magnificència o bé l'ús de recursos morfosintàctics, com les sufixacions superlatives o les construccions comparatives. Gómez-Capuz (2002, 81), que també en destaca la rellevància, indica que la hipèrbole es pot presentar tant amb un esquema comparatiu com de forma directa; i observa que el seu efecte humorístic rau en el fet que, malgrat que és una exageració, l'oient o el lector s'adona que té una base de certesa. Marcer-Masdemont (2002, 79-80) remarca que en els casos analitzats en el seu estudi, la hipèrbole apareix per ridiculitzar un personatge o una situació, i també constata que, sovint, la situació hiperbòlica es construeix a partir de la imatge, amb la caricaturització dels personatges. De fet, és una constant que els ninots que representen persones reals, públiques o privades, apareguin amb orelles o nassos desmesurats, o amb posats i gesticulació terriblement ferotges o summament cànids, depenent del paper que se'ls hi assigni, procediment propi de la caricatura. I és que la hipèrbole es produeix per l'exageració d'uns trets distintius i de la gesticulació, especialment evident en el cas d'individus coneguts. En aquest sentit, resulta especialment útil la caracterització que presenta Roman Gubern (1979, 136-137) pel que fa als dibuixos còmics no realistes, és a dir, d'estilització caricaturesca, que és aplicable a l'humor gràfic. Quant a les paraules que s'adjudiquen a aquests ninots, també són hiperbòliques i estan en consonància amb l'aspecte i el caràcter assignat: ras i curt, el personatge és dels *bons* o és dels *dolents*. Pel que fa a la seva inserció en un segment lingüístic, Chamorro (2005, 5-6) la considera una figura retòrica de nivell gramatical, mentre que Marimón (2017, 65) sosté que és de tipus semàntic. Pel que fa a la hipèrbole verbal, caldrà veure en quina mesura s'hi utilitzen les estratègies que

proposa Barros (1994, 259) i si, com assenyala Marcer-Masdemont (2002, 79-80), és habitual en la mostra que la hipèrbole també es manifesti a través de la imatge.

La ironia és un altre procediment present en el llenguatge de l'humor. Com indica Marcer-Masdemont (2002, 77-78), és un recurs habitual en els acudits gràfics i un dels principals ingredients humorístics. Sovint la ironia es genera a partir de la incongruència de les situacions. Aquesta incongruència és especialment present en l'humor gràfic i, en ocasions, es fa evident pel contrast existent entre el que diu el text i el que representa la imatge; és a dir, imatge i text no sempre cooperen com en la hipèrbole, sinó que poden presentar dues realitats discordants que donen sentit a l'acudit. Fontanier (2009, 146), que en fa una interpretació clàssica que no acaba de considerar tota la casuística, indica que consisteix a fer una burla o dir en broma o seriosament el contrari del que es pensa o del que es vol fer pensar. Pere Ballart la concep més aviat com una figuració literària (Ballart, 1992, 15), en què l'aspecte unificador és la confrontació entre valors de signe diferent, i n'estableix uns trets imprescindibles (Ballart, 1994, 309-324): un domini o camp d'observació, un contrast de valors argumentatius, un determinat grau de dissimulació, una estructura comunicativa específica, una coloració afectiva i una significació estètica. Semblantment, Meri Torras (2005, 63-65) proposa caracteritzar-la a partir de quatre punts definitoris: en si mateixa i per ella mateixa no és detectable, la relació que manté la frase irònica amb el context és un contrast, la ironia requereix complicitat, i el text irònic desplega sempre simultàniament dues lectures. D'altra banda, Gómez-Capuz (2002, 81) entén la ironia com la presència de dues veus enunciatives, en què la veu falsa ocupa l'estructura externa de l'enunciat. Al seu torn, Graciela Reyes (2001, 153) remarca que en la ironia no hi ha necessàriament contradicció, però sí que hi ha un contrast entre una realitat i una altra al llarg d'una dimensió determinada d'anàlisi. Chamorro (2005, 5-6) i Marimón (2017, 65) la consideren una figura del segment semàntic. En aquest estudi, es considera que per al llenguatge de l'humor gràfic poden resultar més interessants les aportacions que tenen en compte les dues lectures i el contrast entre un contingut aparent i el contingut real, més que no pas una visió més convencional.

Des de l'enfocament de la pragmàtica, Belén Alvarado (2005, 151-153) assenyala que per a la interpretació de la ironia convé tenir en compte el context lingüístic, el context situacional i el context sociocultural. A més, constata la necessitat que el parlant deixi un seguit d'indicadors en el text perquè l'oient o el lector pugui interpretar l'enunciat com a irònic (Alvarado, 2005, 156-160). Alguns d'aquests indicadors són els signes d'exclamació, els punts suspensius i les cometes, les paraules d'alerta, la col·locació anòmala d'adverbis, les repeticions en un text i les juxtaposicions, l'ús de les evidencials (ja que sustenten la certesa d'un enunciat), la reinterpretació de les unitats fraseològiques, i les figures com la lítote, la hipèrbole i l'oxímoron. Finalment, Raymond W. Gibbs Jr., Gregory A. Bryant i Herbert Colston (2014, 585), que també tracten la ironia des de la pragmàtica,

assenyalen que per comprendre-la s'ha de reconèixer la incongruència entre el que semànticament indiquen els parlants i el que impliquen irònicament. Referent a aquestes aportacions, en aquesta anàlisi, es veu com especialment útil la contribució d'Alvarado perquè proporciona un enfocament des de la pragmàtica, atès que per copsar la ironia en l'humor gràfic intervé activament el context situacional i sociocultural, com també un conjunt de pressuposicions i d'implicacions, que posen sovint en evidència la incongruència entre el contingut aparent i el real.

El joc de paraules és també un mecanisme utilitzat en l'humor, que se situa a cavall de la lexicosemàntica i la retòrica, i que comprèn diverses variants. Entre aquestes, hi ha el *calembur*, o modificació del significat d'una paraula en reagrupar de forma diferent les síl·labes que la componen; el *quiasme*, o construcció d'una simetria sintàctica o semàntica mitjançant l'encreuament de dos parells de mots o d'oracions; la *dilogia*, o utilització d'una paraula amb dos sentits diferents en un mateix enunciat; la *reversió* o *commutació*, o inversió dels termes d'una proposició en una altra d'immediata, de manera que aquesta forma contrasta amb la precedent; i la *paronomàsia*, o proximitat de dos o més mots amb una semblança només formal (Freud, 2012, 36-47; Martín, 1988, 1248-1251). Autors com Martínez-Dueñas (1984, 169-171), Martín (1988, 1248-1251), Arts (1990, 186-187), Barros (1994, 259), Iglesias (2000, 446-447) i Luque-Durán (2003, 92-94) coincideixen a destacar que es tracta d'un recurs molt usual per generar humor i en remarquen la importància que hi pren l'ambigüitat i la polisèmia. En aquest sentit, Barros ressalta, com a font constant de creacions humorístiques, les combinacions inesperades i sorprenents de vocables, l'explotació oportunista del doble sentit, el joc de l'ambigüitat i de la polisèmia, i l'aprofitament dels valors figurats ocasionals. Iglesias, per la seva banda, també incideix en l'ambigüitat, mentre que Luque-Durán destaca especialment el paper de l'homonímia i la polisèmia, com també de la interpretació més o menys forçada d'augmentatiu i diminutiu. Pel que fa a la seva inserció en un segment lingüístic, Chamorro (2005, 5-6) situa el joc de paraules com un recurs semàntic o fònic, depenent del cas, mentre que Marimón (2017, 65) el considera estrictament com un recurs del nivell fònic, és a dir, que utilitza la matèria sonora del llenguatge a través de la repetició de sons o algun joc amb les paraules. Partint d'aquestes aportacions, cal dir que, en l'humor gràfic, el joc de paraules pot resultar un mecanisme retòric molt adequat per a la generació de l'humor perquè la seva utilització es pot veure beneficiada tant per la brevetat del missatge com pel component lúdic que té el gènere.

4. Especificació dels mecanismes humorístics de tipus retòric en la mostra escollida

A continuació, es presenta l'anàlisi retòrica dels deu acudits gràfics —vuit acudits i dues tires còmiques— per veure quines estratègies s'hi utilitzen per comunicar el missatge humorístic.

4.1. Acudit gràfic d'Anthony Garner (*Ara*)

Figura 1. Anthony Garner (*Ara*, 8 de setembre de 2017, 3).

En aquest acudit d'Anthony Garner, que conté un text monològic, es recullen les figures retòriques següents: l'antítesi, la hipèrbole, la ironia, el joc de paraules i la metàfora. Es tracta d'un nombre significatiu de recursos amb relació a la llargària del text.

Pel que fa a l'antítesi, en termes generals, es produeix un contrast entre el contingut aparent i el contingut real. D'aquesta manera, el contingut aparent considera les urnes com a armes perilloses, mentre que el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que el referèndum de l'1 d'octubre no és perillós. Igualment, en el marc del contingut aparent, hi ha contrast entre la gravetat de la situació que explica el president del Govern espanyol, Mariano Rajoy, i el to passiu amb què la relata, que també es pot evidenciar per la imatge, gràcies a la posició i gesticulació del personatge.

D'altra banda, hi figura la hipèrbole quan es magnifica el poder destructor d'un referèndum polític que pot escindir Catalunya de l'Estat espanyol. Igualment són hiperbòliques les representacions gràfiques dels personatges que hi apareixen caricaturitzats, especialment els ninots que representen el president Rajoy i la vicepresidenta Soraya Sáenz de Santamaría.

Quant a la ironia, es detecta especialment per la incongruència que es produeix entre el fet de presentar les urnes com a perilloses, com si fossin armes de destrucció massiva, i la realitat que vol evidenciar l'humorista, en què les urnes, símbol de democràcia, no poden ser perilloses. Els indicadors d'aquesta ironia de què fa esment Alvarado (2005, 156-160) serien les paraules d'alerta "urnes de votació massiva" i la hipèrbole.

Així mateix, apareix el joc de paraules "urnes de votació massiva" per paral·lelisme amb armes de destrucció massiva, en què hi ha una coincidència molt gran dels sufixos, de l'accent de mot, i de les vocals i les consonants que integren els termes nuclears. D'altra banda, el ritme

dels dos sintagmes és mètricament idèntic. L'enunciat *armes de destrucció massiva* es va popularitzar durant la crisi del desarmament iraquí el 2002 per fer referència a les armes nuclears, tot i que el terme va ser creat en la resolució número 687 del Consell de Seguretat de les Nacions Unides el 1991, que parla d'*armes de destrucció en massa* (Consell de Seguretat de les Nacions Unides, 1991, 52).

Finalment, cal fer esment de la presència de la metàfora. Així doncs, es presenta el referèndum de Catalunya com a molt perillós per al Govern espanyol; per això, se li atribueix metafòricament el poder anihilador d'un atac amb armes de destrucció massiva. L'ús d'aquest terme és el responsable de la forta càrrega negativa de la metàfora, ja que suggereix perillositat extrema.

4.2. Acudit gràfic de Jordi Duró (*Ara*)

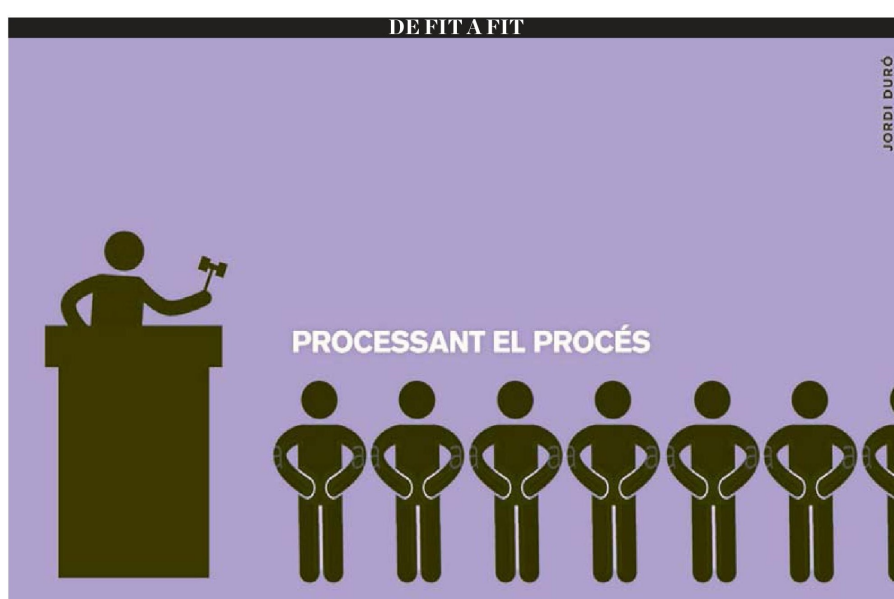

Figura 2. Jordi Duró (*Ara*, 2 de novembre de 2017, 29).

En aquest acudit de Jordi Duró, que inclou un text en forma de titular, es presenten les figures retòriques següents: l'al·literació, l'antítesi, la ironia, el joc de paraules, la metàfora i la personificació. Malgrat que és un acudit lingüísticament molt sintètic, la presència de figures retòriques hi és rellevant.

En primer lloc, l'al·literació es produeix per la repetició del so alveolar fricatiu sord [s], representat per les grafies *s*, *ss*, *c*, de "Processant el procés". L'especificitat d'aquest so incrementa l'efecte d'acció duradora i continuada inherent al gerundi. També es genera per la repetició dels sons de la primera síl·laba de tots dos mots. Val a dir que no és habitual la presència d'al·literacions en l'humor gràfic, mecanisme que seria més propi de la poesia o, fins i tot, d'acudits orals. Això no obstant, es podria considerar també com a al·literació icònica la repetició de les imatges de diversos individus processats.

També hi és present l'antítesi. Així doncs, el contingut aparent mostra que el procés s'està resolent als tribunals, mentre que el

contingut real que probablement vol transmetre el ninotaire és que el procés s'hauria de resoldre per mitjà de la política.

Pel que fa a la ironia, es copsa per la incongruència que suposa el fet que el procés s'estigui "processant" judicialment i no pas resolent per la via política. Els seus indicadors serien les paraules d'alerta "Processant el procés".

D'altra banda, també hi és present un joc de paraules, "Processant el procés", tenint en compte que en aquesta ocasió "processant" significa 'sotmetre a procés'.

Igualment, pel que fa a la imatge, cal fer esment de la presència d'una metàfora visual. S'identifica el processament del procés amb una mena de cadena de muntatge en què se succeeixen ordenadament tots els processats, al costat dels quals el jutge dicta sentència de forma automàtica.

Finalment, es produeix una personificació del procés, que pot ser objecte de processament. En realitat qui es processa són els líders del procés, com es reflecteix a la imatge.

4.3. Acudit de Manel Fontdevila (*Ara*)

DIARI D'UNA NO CAMPANYA

Figura 3. Manel Fontdevila (*Ara*, 15 de setembre de 2017, 5).

En aquest acudit de Manel Fontdevila, que conté un text monològic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, l'el·lipsi, la hipèrbole i la ironia. Tot i la seva longitud, el nombre de figures retòriques és similar al d'altres acudits més sintètics de la mostra.

Respecte a l'antítesi, el contingut aparent mostra que el Govern espanyol considera que té la potestat de prohibir *coses* als catalans perquè són delictes. En canvi, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que els catalans no fan *coses* delictives i acaten les lleis del Parlament de Catalunya. Així mateix, en el marc del contingut aparent, es mostra un contrast entre *nosaltres* (Rajoy i el seu Govern) i *vosaltres* (els catalans).

D'altra banda, hi ha el·lipsi. Així doncs, el fragment ("Diumenge...") aniria seguit del verb "podeu", com en les dues oracions anteriors, però aquí és el·líptic i, consegüentment, hi ha el·lipsi també d'una tercera acció permesa que es pot esperar que sigui igual de trivial que les altres dues.

Així mateix, la hipèrbole es produeix quan s'exagera la situació i les prohibicions que es fan als catalans, amb frases com "La llista d'actes delictius no para de créixer"; "De fet, hi ha tantes coses que volem prohibir (...); "Dissabte podeu animar el Barça", però només en *castellà*. Tot plegat remet als titulars i redactats sensacionalistes de certa premsa del moment contrària al referèndum, especialment de mitjans espanyols de fora de Catalunya i d'ideologia més conservadora, com *La Razón* o l'*ABC*. També és hiperbòlica la imatge, ja que el personatge apareix clarament caricaturitzat.

Finalment cal destacar la ironia, que apareix ja en el títol, "La llista d'actes delictius no para de créixer", que suggereix una situació caòtica que no s'ajusta a la realitat. També n'hi ha quan es dona a entendre que al Govern català i als catalans no els és permès de fer pràcticament res. Bona part de la ironia es genera per la incongruència existent entre la permissivitat anunciada i la trivialitat de les coses permeses. Finalment, són irònics els condicionants que apareixen en aquestes accions trivials, "podeu anar al cine", però només a veure "It o Churchill" (no per distreure-us, sinó per passar-ho malament!), "podeu animar el Barça", però en castellà. Els indicadors d'ironia serien la repetició estructural en el text en juxtaposició i la hipèrbole.

4.4. Acudit de Ferreres (1) (*El Periódico de Catalunya*)

Animus iocandi

Ferreres

Figura 4. Ferreres (*El Periódico de Catalunya*, 9 d'octubre de 2017, 16).

En aquest acudit de Ferreres, que inclou un text dialògic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, la hipèrbole, la ironia, el joc de paraules i la personificació. Malgrat haver-hi un text bastant extens, superior al límit habitual de trenta mots, la presència de mecanismes retòrics és similar al d'altres de més breus del corpus.

Quant a l'antítesi, en el contingut aparent, el primer individu comenta que ha deixat de ser equidistant a causa d'una porra constitucional i el segon li respon que encara que un no es vulgui posar en política la política es posarà amb ell. Mentrestant, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que els fets de l'1 d'octubre van fer canviar el punt de vista de moltes persones i van posar en evidència que no és possible viure al marge de la política.

Així mateix, es produeix hipèrbole quan s'exagera el fet que la política et ve a buscar encara que tu no vulguis anar-hi. També es produeix una certa exageració dels trets físics dels personatges, no portada a l'extrem en aquesta ocasió, possiblement perquè no són individus coneguts.

D'altra banda, la ironia apareix per donar a entendre que encara que no busquis problemes a vegades en surts igualment perjudicat. També hi ha ironia en la incongruència que es produeix entre la motivació del cop de porra i l'efecte que genera, en lloc d'acostar la persona al *bon ordre* fa que aquesta, que inicialment era equidistant, possiblement es converteixi en independentista. L'indicador de la ironia seria la hipèrbole.

Igualment cal fer esment de la presència d'un joc de paraules per reversió o commutació: "En aquesta vida, encara que tu no vulguis ficar-te en política, la política es ficarà amb tu".

Finalment, s'hi detecten dues personificacions: la de *porra*, perquè mitjançant l'adjectiu *constitucional*, s'atribueix a aquest objecte la voluntat de comportar-se d'acord amb la llei, i la de *política*, que depassa el concepte abstracte per expressar l'actuació pròpia d'un individu.

4.5. Acudit de Ferreres (2) (*El Periódico de Catalunya*)

Animus iocandi

Ferreres

Figura 5. Ferreres (*El Periódico de Catalunya*, 16 d'octubre de 2017, 8).

En aquest acudit de Ferreres, que conté un text dialògic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, l'el·lipsi, la hipèrbole, la ironia i la pregunta retòrica. El nombre de figures retòriques és significatiu, alhora que el text és bastant extens, tot i que no excessivament.

Pel que fa a l'antítesi, en el contingut aparent, es diu que la policia que va agredir la gent va actuar correctament i la que va agafar les urnes sense fer mal a ningú va cometre un delictes. En canvi, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que no hi ha vida intel·ligent a l'Estat espanyol: es premia la policia nacional, que va actuar amb desmesura i va agredir la gent i, en canvi, es castiga la policia autonòmica, que va complir el mandat judicial i alhora va actuar sense l'ús de la força i la coerció física. Així mateix, en el marc del contingut aparent es mostra també un contrast: la policia que agredeix és premiada (aplaudiments i visques) i la que fa la feina sense fer mal a ningú és castigada (acusació de sedició). En certa manera es premien els *agressors* i es castiguen els *mesurats*.

També hi ha el·lipsi verbal per tal que l'estructura sigui més àgil i més breu: “[*Hi ha*] aplaudiments (...) i [*hi ha*] acusació de sedició (...)”, i sobretot, perquè tinguin més intensitat les paraules de fort contingut semàntic positiu (“aplaudiments i visques”) i negatiu (“acusació de sedició”), amb anul·lació del verb *haver-hi*, que no hi aporta significat.

Així mateix, hi és present la hipèrbole quan s'exagera la situació imaginant una escena de ciència-ficció en què uns marcians estan observant la situació des de l'espai. La imatge també resulta força hiperbòlica perquè els marcians tenen un aspecte molt estrany, amb uns nassos molt allargats i una mena de barrets que tenen forma de prisma, que recorden els dels bruixots d'alguns contes.

D'altra banda, es produeix ironia per donar a entendre que s'han premiat els policies que van actuar amb desmesura l'1 d'octubre i s'han castigat els que van actuar amb respecte a les persones però complint el que se'ls demanava: endur-se les urnes. S'ha tergiversat de tal manera la situació que s'enalteixen els agressors i es castiga qui ha actuat amb mesura i proporció.

Finalment, cal destacar la pregunta retòrica que tanca l'acudit: “I d'això en diuen vida intel·ligent?”, que és alhora irònica i permet captar el sentit real de l'acudit.

4.6. Acudit de Fer (*El Punt / Avui*)

Figura 6. Fer (*El Punt / Avui*, 26 de novembre de 2017, 2).

En aquest acudit de Fer, que inclou un text dialògic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, la hipèrbole, la ironia i el joc de paraules. El nombre de mecanismes retòrics es troba dins la mitjana de la mostra, com també la llargària del text.

En primer lloc, hi és present l'antítesi. Així, en el contingut aparent, els independentistes són culpables i els policies, víctimes. Per contra, en el real que possiblement vol transmetre el ninotaire, els independentistes són les víctimes i els policies, culpables. Aquest contrast s'evidencia gràcies a la imatge, que mostra que els independentistes estan ferits i els policies, en perfecte estat.

Així mateix, es produeix hipèrbole quan s'exagera la situació portant-la cap a l'absurd. Es culpabilitza el lesionat, que en el contingut real seria la víctima, que haurà de pagar la porra del policia. La imatge també és hipèrbolica: només cal veure les fisonomies dels personatges i l'expressió dels seus ulls.

D'altra banda, també hi ha ironia per donar a entendre que els policies van actuar amb desmesura l'1 d'octubre i que s'ha tergiversat de tal manera la situació que les víctimes són culpables i a la inversa, amb la incongruència que es genera. La ironia igualment aflora pel contrast que es produeix perquè uns personatges —el jutge, el policia i l'independentista— accepten com a normal un fet que no s'ajusta al que seria coherent. Els indicadors d'ironia serien els punts suspensius, el signe d'exclamació, i la hipèrbole, que afecta text i imatge.

Finalment cal fer esment de la presència del joc de paraules, per paranomàsia. La paraula "pagar" (la porra trencada) és homòfona en català central de *pegar* (l'acció que es fa amb la porra), l'individu independentista ha de *pagar* l'estri que li ha *pegat*. Tot i que l'acudit

sigui gràfic i les dues paraules divergeixin en la vocal temàtica, l'efecte còmic persisteix.

4.7. Acudit de Jap (*El Punt / Avui*)

Figura 7. Jap (*El Punt / Avui*, 18 de setembre de 2017, 2).

En aquest acudit de Jap, que conté un text monològic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, la hipèrbole, la ironia i la personificació. Cal destacar que el nombre de figures retòriques és rellevant tenint en compte la brevetat del text.

Quant a l'antítesi, en el contingut aparent, l'arbre és sospitós i ha d'identificar-se. En canvi, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que la Guàrdia Civil actua amb desmesura en el seu afany d'evitar el referèndum de l'1 d'octubre.

També hi és present la hipèrbole quan s'exagera fins a l'extrem l'actuació d'un dels dos guàrdies, que, per intentar evitar el referèndum, demana que s'identifiqui fins i tot un arbre que duu un cartell amb el text "Votem per ser lliures". Per mitjà de la imatge, també es produeix una caricaturització dels personatges i de les seves gesticulacions, sobretot en el de la dreta: un cap gros, un cos petit i una boca immensa que vocifera (com ho indiquen les ratlles) mentre apunta a l'arbre amb l'escopeta.

D'altra banda, hi ha ironia per donar a entendre que les persones que volen votar en referèndum no són perilloses ni delinqüents; una de les *armes* que utilitzen és la inofensiva enganxada de cartells. Així mateix es ridiculitza l'actuació de la Guàrdia Civil, del tot desmesurada. La ironia també és palesa en la incongruència que es produeix pel fet que un dels guàrdies civils mana a l'arbre, inanimat, d'identificar-se. Els indicadors d'ironia serien la paraula d'alerta en exclamació "*Identifiquese!*", la hipèrbole i la imatge.

Finalment, també es produeix la personificació de l'arbre, quan és considerat una persona per un dels guàrdies civils, que li mana d'identificar-se.

4.8. Tira còmica de Sísif (*El Punt / Avui*)

Figura 8. Sísif (*El Punt / Avui*, 1 d'octubre de 2017, 5).

En aquesta tira còmica de Sísif, que inclou un text dialògic, es presenten les figures retòriques següents: l'antítesi, la comparació, l'el·lipsi, la interrogació retòrica, la ironia i la metàfora. Cal dir que el nombre de figures retòriques és destacable, fet que en un primer moment podria fer pensar que està relacionat amb una major llargària de text i el fet que presenta una petita narració. No obstant això, cal tenir present que hi ha altres acudits del corpus molt més breus que presenten un nombre similar de mecanismes retòrics.

Pel que fa a l'antítesi, el contingut aparent mostra que avui és un dia especial i ningú no pot prendre mal “anant de càmping”. Per contra, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que avui és un dia especial i pot passar alguna cosa greu, que algú prengui mal.

Igualment, es produeix una comparació quan implícitament es compara que *votar* és tan innocent com *anar de càmping*.

D'altra banda, es detecta el·lipsi, que permet més brevetat i agilitat oracional. Hi ha el·lipsi verbal: “I [és] primer de mes!” i “[És] un dia ben especial!”. També hi és present l'el·lipsi oracional: “I tant, i tant [que ho és]!”. L'el·lipsi evidencia un acostament al col·loquial dels dos personatges; les intervencions del segon sempre van a remolc de les del primer, donant-li la raó, fent una resposta eco. Alhora es prescindeix del verb *ser*, que no aporta contingut semàntic.

Així mateix, es recull una interrogació retòrica, que reforça una ironia ja existent: “I qui vols que prengui mal anant de càmping?”.

També es produeix ironia, que es deixa entreveure paulatinament al llarg de tota la tira còmica i arriba al seu punt àlgid en l'oració interrogativa final, “I qui vols que prengui mal anant de càmping?”, en què es presenta la incongruència que suposa que el fet d'anar de càmping pugui arribar a ser perillós. Els indicadors d'ironia són la interrogació final i les paraules d'alerta “anant de càmping?”.

Finalment, hi ha la metàfora / al·legoria, que es detecta en “anant de càmping” per anar a participar en la realització del referèndum (la gent es va llevar ben d'hora, hi va organitzar jocs, etc.).

4.9. Tira còmica de Toni Batllori (*La Vanguardia*)

Figura 9. Toni Batllori (*La Vanguardia*, 2 d'octubre de 2017, 17).

En la tira còmica de Toni Batllori, que conté un text dialògic, es presenten les figures retòriques següents: l'anàfora, l'antítesi, l'el·lipsi, la hipèrbole i la ironia. El nombre de figures retòriques és significatiu però coincideix amb el d'alguns dels acudits de la selecció amb text més breu.

En la tira es produeix anàfora per la repetició d'elements al començament de cada frase: “no hi ha hagut urnes, no hi ha hagut paperetes i no hi ha hagut votants”.

També hi ha antítesi. D'aquesta manera, en el contingut aparent, el ninot que representa Rajoy manifesta que no hi ha hagut urnes, ni paperetes ni votants i que només hi ha hagut cossos i forces de seguretat de l'Estat que han actuat de forma proporcional. En canvi, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és el contrari: hi ha hagut referèndum i la policia de l'Estat ha actuat amb desmesura. D'altra banda, també es contraposa el fet que “no hi ha hagut urnes, no hi ha hagut paperetes i no hi ha hagut votants” amb el fet que “només hi ha hagut cossos i forces de seguretat de l'Estat actuant amb escurpulsosa [escurpulsosa] proporcionalitat”. En definitiva, es contraposa la democràcia, representada per les urnes, els votants i les paperetes, a la repressió, representada pels cossos i les forces de seguretat de l'Estat, que actuen, amb escurpulsosa proporcionalitat, segons el ninot que aparenta Rajoy.

Ahora es produeix el·lipsi, que permet major brevetat i agilitat oracional. Hi ha el·lipsi verbal: “Doncs... [ha passat] que no hi ha hagut (...). Només [ha passat que] hi ha hagut (...)”. És una el·lipsi justificada perquè és la resposta a la pregunta “Què ha passat?”. Es podria respondre, però no és el més habitual. L'el·lipsi permet donar més força a les estructures negatives de la resposta “que no hi ha hagut (...)”, subratllant el caràcter mentider del parlant.

D'altra banda, hi és present la hipèrbole quan s'exagera fins a l'extrem la versió del Govern espanyol, que defensa que no hi ha hagut referèndum i justifica l'actuació dels cossos i forces de seguretat de l'Estat, no únicament dient que han actuat amb proporcionalitat, sinó portant-la al límit, tot caracteritzant-la d'escurpulsosa. També s'exagereixen els trets físics del personatge que representa Rajoy, que apareix caricaturitzat.

Quant a la ironia, ja es recull en la pregunta “Què ha passat?”, que formula qui ho hauria de saber. On pren especial rellevància és a partir de la quarta oració, introduïda amb un connector que mostra la

inseguretat del parlant: “Doncs... que no hi ha hagut urnes, no hi ha hagut paperetes i no hi ha hagut votants”. Va en augment fins al colofó final, en què “escrupolosa proporcionalitat” és extremament irònic. Els indicadors d’ironia serien el signe d’interrogació de la primera oració; la repetició estructural; les paraules d’alerta “doncs”, “només” i “escrupolosa proporcionalitat”, i la hipèrbole.

4.10. Acudit de Kap (*La Vanguardia*)

Gargots
Kap

Figura 10. Kap (*La Vanguardia*, 3 de setembre de 2017, 35).

En aquest acudit de Kap, que inclou un text monològic, es presenten les figures retòriques següents: l’antítesi, la hipèrbole i la ironia. Cal dir que són poques figures si es compara amb algun dels altres acudits de la mostra, amb menys text i més mecanismes retòrics.

Quant a l’antítesi, en el contingut aparent, es mostra que hi ha persones a qui els agradaria saber si la CIA —l’Agència Central d’Intel·ligència dels Estats Units, que alerta pel que fa als actes terroristes—, ha avisat Rajoy respecte al fet que es planeja un referèndum a Catalunya. Al contrari, el contingut real que possiblement vol transmetre el ninotaire és que el referèndum de l’1 d’octubre no és un acte terrorista i que el Govern de l’Estat està actuant amb desmesura respecte a aquesta qüestió.

D’altra banda, es produeix hipèrbole quan s’exagera la perillositat que suposa el referèndum, fins al punt que la CIA hauria d’haver avisat Rajoy que es planeja fer un referèndum a Catalunya, com si es tractés d’un atac terrorista. Igualment és hiperbòlica la imatge, en què es mostra un individu amb alguns trets físics exagerats, sobretot el nas i el cos.

Finalment, cal destacar la importància de la ironia, que es deixa entreveure al llarg de tota l’oració, ja que la pregunta sobre política d’alt

nivell contrasta amb el llenguatge utilitzat, amb expressions de conversa informal. Ja s'entreveu en la introducció, “Doncs a mi m'agradaria saber” i culmina amb “si la CIA ja ha avisat Rajoy que el dia 1 d'octubre es planeja fer un referèndum a Catalunya...”, en què destaca el terme *CIA* i el verb *planeja*, que remarca la idea que el referèndum és un pla maquiavèl·lic sobre el qual la CIA hauria d'alertar. Els indicadors d'ironia són la paraula d'alerta CIA, en negreta, i la hipèrbole.

5. Observacions sobre les figures retòriques en l'humor gràfic de tipus polític de la premsa generalista en llengua catalana

5.1. Importància de les figures retòriques en l'humor gràfic

Una primera observació que cal posar de manifest és que la totalitat dels acudits gràfics i les tires còmiques que s'han seleccionat se serveixen de figures retòriques com a mitjà per ressaltar la comicitat del missatge. Igualment, cal remarcar que la seva utilització no és anecdòtica, atès que s'hi comptabilitzen entre tres i sis mecanismes per acudit. Per tant, es confirma una de les hipòtesis inicials, això és, que malgrat les evidents diferències d'estil existents entre els diversos ninotaires, es produeix una coincidència pel que fa a la presència destacable d'estratègies retòriques en els acudits gràfics i les tires còmiques.

La seva presència demostra que la retòrica, normalment vinculada als textos literaris, també pot tenir un paper rellevant en textos pròxims al col·loquial, que tradicionalment han estat poc valorats des de la perspectiva de la seva aportació retòrica. En aquest cas, no es tracta d'embellir el llenguatge, sinó de generar comicitat en missatges que sovint fan de contrapunt als articles d'opinió dels mitjans, reduint la crítica i el comentari seriós a un text mínim amb dibuix que plasma una idea clau mitjançant la caricatura, la burla i l'humor. D'aquesta manera, la gravetat o importància del fet que transmeten es redueixen a una apreciació divertida, que provoca la rialla i fa més digerible la comprensió d'una realitat propera massa tensa o problemàtica.

5.2. Manca de correspondència entre la llargària del text i el nombre de figures utilitzades

Pel que fa a la llargària del text i la relació amb la major o menor quantitat de figures retòriques, no s'observa que hi hagi una correspondència: hi pot haver un nombre important de figures tant en textos més extensos —per exemple, la tira còmica de Batllori (fig. 9) o la de Sísif (fig. 8)—, com en acudits molt breus —l'acudit de Jordi Duró (fig. 2) o el de Jap (fig. 7), per exemple. Tampoc no es produeix un nombre significativament més elevat de recursos en les tires còmiques observades, respecte a acudits d'una vinyeta amb menys text. D'altra banda, a jutjar per la mostra, cal dir que tampoc no es perceben

diferències a tenir en compte en funció del fet que sigui un text monològic, dialògic o un titular.

Així doncs, la llargària del text i la seva tipologia, com tampoc el fet que incloguin una seqüència narrativa, no són aspectes que determinin el nombre de mecanismes retòrics presents en l'humor gràfic de tipus polític.

5.3. Predomini de l'antítesi, la ironia i la hipèrbole i presència d'altres figures

Respecte a les figures retòriques més usuals, en primer lloc cal fer esment de l'antítesi i la ironia, que són presents en la totalitat de la mostra analitzada. Així, es corrobora la hipòtesi que les situava com unes de les figures més rellevants, juntament amb la hipèrbole i el joc de paraules. L'antítesi s'hi concep com un mecanisme retòric en sentit ampli, per fer evident el contrast que es produeix, en l'estructura interna de l'acudit, entre el contingut aparent i el contingut real que es vol mostrar. No obstant això, també es tenen en compte aquelles mostres d'antítesi que responen a un sentit més estricte, en la línia que defineix Fontanier (2009, 379), enteses com la contraposició entre sintagmes o frases que es produeix dins el marc del contingut aparent, com es presenten en l'acudit d'Anthony Garner (fig. 1), de Manel Fontdevila (fig. 3) o de Ferreres (2) (fig. 5), o bé en la tira còmica de Toni Batllori (fig. 9).

Pel que fa a la ironia, apareix en els diferents acudits de forma diversa i amb més o menys intensitat, però amb un denominador comú: l'existència d'una incongruència entre el contingut aparent i el contingut real, implicat, que vol transmetre el ninotaire. Aquesta incongruència sovint es posa de manifest gràcies a la imatge, com ocorre, per exemple, en l'acudit de Fer (fig. 6) o en el de Jap (fig. 7). S'ha de remarcar que únicament es detecta ironia per inversió, de què fa esment Fontanier (2009, 146), en l'acudit de Fer (fig. 6) i en la tira còmica de Batllori (fig. 9). En la resta, en canvi, la incongruència es genera no tant per dir el contrari del que es pensa, sinó per mostrar una inconnexió entre el que es diu i el que el lector interpreta per coneixement compartit i gràcies a les implicacions corresponents, en sintonia amb les aportacions de Ballart (1994, 309-324), Torres (2005, 63-65), Gómez-Capuz (2002, 81), Reyes (2001, 153) i, especialment, des de la vessant pragmàtica, d'Alvarado (2005, 151-153) i Gibbs, Bryant i Colston (2014, 585). Els indicadors d'ironia esmentats per Alvarado (2005, 151-153) que es recullen en la selecció són majoritàriament la hipèrbole, i en menor mesura, les paraules d'alerta, els signes d'exclamació i interrogació, i la repetició d'estructures. Val a dir que la imatge també sol actuar per fer present la ironia i que, a vegades, hi ha una dissonància entre les paraules i el dibuix.

El relleu que prenen l'antítesi i la ironia en els acudits i les tires còmiques d'actualitat possiblement es deu al fet que, com recull Marimón (2017, 65), aquestes figures estan connectades amb les idees

d'oposició, incoherència o ruptura d'expectatives, que són inherents a l'humor gràfic.

Una altra figura que apareix amb assiduïtat en el corpus és la hipèrbole, com es plantejava a l'inici de l'estudi, sovint subsidiària de la ironia, com ja s'ha fet notar. De fet, si es té en compte la imatge, es pot dir que hi és en la totalitat de la mostra, ja que el dibuix, una caricatura, sempre exagera els trets dels personatges i la situació que es vol representar. Tornant al nivell lingüístic, en la selecció observada, la hipèrbole es genera per l'exageració i ridiculització que es fa de la situació que es descriu. Així ocorre en l'acudit d'Anthony Garner (fig. 1), de Jordi Duró (fig. 2), de Manel Fontdevila (fig. 3), de Ferreres (1) i (2) (fig. 4 i 5), de Fer (fig. 6) i de Kap (fig. 10), i les tires còmiques de Sisif (fig. 8) i de Toni Batllori (fig. 9). També, per l'actuació caricaturitzada dels personatges, com s'esdevé en l'acudit de Jap (fig. 7). D'acord amb Gómez-Capuz (2002, 81), s'evidencia que l'efecte humorístic s'origina perquè, tot i l'exageració que es produeix, el lector veu una base de certesa en el que es comunica de manera desorbitada. Pel que fa a les formes de generar-la, cal indicar que no s'aconsegueix pas amb sufixacions superlatives o construccions comparatives, de què fa esment Barros (1994, 259), possiblement perquè serien més pròpies de l'humor oral, o potser també perquè és una estratègia massa *innocent*, que ja no s'estila. Més aviat s'obté estafent el contingut del missatge i la imatge que l'acompanya. La importància que pren la hipèrbole en l'humor gràfic d'actualitat de tipus polític està relacionada amb la capacitat que té l'exageració de poder generar comicitat, ja sigui per mitjà de les paraules o de la imatge.

També hi són figures emprades el joc de paraules i l'el·lipsi. En la selecció, el joc de paraules obté la comicitat per formes diverses. Així, en ocasions, es remet a textos i conceptes coneguts pel lector, com les "urnes de votació massiva" per similitud amb armes de destrucció massiva —en l'acudit d'Anthony Garner (fig. 1)— o en la utilització de paraules de categories diverses amb el mateix radical, com a "Processant el procés" —en el de Jordi Duró (fig. 2). També es produeix per altres estratègies, com la commutació —"Encara que tu no vulguis ficar-te en política, la política es ficarà amb tu", en l'acudit de Ferreres (1) (fig. 4)— o la paronomàsia —*pegar/pagar* (paraules homòfones en català oriental) en l'acudit de Fer (fig. 6). Els casos que s'han recollit encaixarien amb els ressorts per a les creacions humorístiques que assenyala Barros (1994, 259): combinacions inesperades i sorprenents de vocables, explotació oportunista del doble sentit, joc de l'ambigüitat i de la polisèmia, aprofitament dels valors figurats ocasionals, tant en el context situacional i cultural com en el verbal. En canvi, no es recullen casos d'interpretació més o menys forçada d'augmentatius i diminutius, de què fa esment Luque-Durán (2003, 92-94), molt propis de l'humor oral o merament escrit que, com s'ha dit més amunt, sembla una estratègia passada de moda. Tot i que en aquest estudi es considera el joc de paraules com un recurs utilitzat per generar humor, té menys rendiment del que li concedeixen autors com Martínez-Dueñas (1984, 169-171), Martín (1988, 1248-1251), Arts (1990, 186-187), Barros (1994, 259), Iglesias (2000, 446-447) i

Luque-Durán (2003, 92-94) i, com es preveia inicialment en aquest estudi, possiblement perquè acostuma a ser més habitual en altres tipus d'humor, com l'oral o l'escrit, té menys recorregut en l'humor gràfic.

Pel que fa a l'el·lipsi, no tan sols és una estratègia per reduir el text sense llevar-li intel·ligibilitat —hi ha de cabre a la vinyeta—, sinó que és un recurs que indirectament contribueix a la comicitat. Això succeeix així perquè l'eliminació d'elements innecessaris per a la comprensió del sentit dona més relleu als que es mantenen, que són els que aporten força còmica. Els elements elidits poden ser paraules desprovistes de contingut semàntic, com el verb *haver-hi* en l'acudit de Ferreres (2) (fig. 5); fàcilment recuperables en el context, com les estructures repetides de la tira de Toni Batllori (fig. 9); o perquè són igual de trivials que la resta, com es recull en l'exemplificació de l'acudit de Manel Fontdevila (fig. 3). Gràcies a l'el·lipsi s'obté una estructura àgil, breu i natural, que reflecteix el col·loquial amb la seva càrrega còmica o burleta, en què s'expressen la majoria de personatges. Alhora, amb la supressió de determinades paraules, s'aconsegueix dotar de més força i intencionalitat, sovint humorística, les que sí són explícites.

A més, amb una presència més discreta, però que convé remarcar, apareixen en la selecció la personificació i la metàfora. En el corpus es produeix la personificació del *procés*, en l'acudit de Jordi Duró (fig. 2); la de la *porra constitucional* i la *política*, en el de Ferreres (1) (fig. 4), o la de l'*arbre*, en el de Jap (fig. 7). Quant a la metàfora, cal dir que en ocasions la imatge es genera pel concepte mateix, com en l'acudit d'Anthony Garner (fig. 1), en què al referèndum se li atribueix metafòricament el poder de les armes de destrucció massiva, o en la tira còmica de Sisif (fig. 8), en què s'assimila *anar de càmping* amb *fer el referèndum*. En d'altres, en canvi, la metàfora és visual, com en l'acudit de Jordi Duró (fig. 2), en què per mitjà del dibuix s'identifica el processament del *procés* amb una mena de cadena de muntatge. Tant la personificació com la metàfora són figures molt presents en els textos literaris, especialment en la poesia, però amb menys rellevància en l'humor gràfic, possiblement perquè no hi ha un interès per ornamentar el text i alhora comporten una certa complexitat de descodificació, menor en el cas de la metàfora visual.

Ja per finalitzar, cal fer esment de la presència en el corpus d'un seguit de figures retòriques que tenen una utilització esporàdica: l'al·literació, l'anàfora, la comparació i la interrogació retòrica. Així doncs, es produeix al·literació en l'acudit de Jordi Duró (fig. 2), amb la repetició del so alveolar fricatiu sord [s], que incrementa l'efecte d'acció duradora del gerundi. Es tracta d'un recurs de tipus fonètic. L'anàfora, un mecanisme de tipus sintàctic, és present en la tira còmica de Toni Batllori (fig. 9), amb la repetició d'elements al principi de la frase. D'altra banda, la comparació, en aquesta ocasió implícita, també un mecanisme sintàctic, es troba en la tira còmica de Sisif (fig. 8), quan es compara que *votar* és tan innocent com *anar de càmping*. Finalment, hi ha una interrogació retòrica en l'acudit de Sisif (fig. 8), novament una figura sintàctica, que té la funció de reforçar una ironia ja existent. Una possible interpretació del seu poc ús és l'escassa rendibilitat per

generar humor, en el cas de la interrogació retòrica i l'anàfora, o el fet que es tracti d'acudits per ser llegits, en el cas de l'al·literació, més pròpia de la llengua oral. En el cas de la comparació, sol ser poc necessària en aquest tipus de missatges en què el text va acompanyat d'imatges que completen el sentit.

5.4. Les imatges

Les imatges cooperen amb el text per reforçar les principals figures retòriques emprades. En aquest sentit, el cas de la hipèrbole és paradigmàtic, i és representada per la caricatura que accentua els trets físics, gestuals o ambientals, que defineixen els personatges o el seu estat d'ànim. Però també altres figures com l'antítesi, la ironia, la personificació o la comparació troben la seva potenciació en la il·lustració que acompanya cada acudit.

A banda del que és pròpiament el dibuix, hi ha altres elements secundaris lligats amb la imatge que s'han de tenir en compte. Un és el tipus de lletra (majúscules vs. minúscules, negreta...), que pot accentuar aspectes destacables de la locució o del missatge. Un altre, els signes expressius del repertori gramatical, que marquen la modalitat (punts suspensius, exclamacions, interrogacions, etc.), que apareixen duplicats o triplicats, si convé. També, les bafarades on se solen encerclar les intervencions dels personatges: generalment, una mena de bombolla, però la línia corba pot adoptar forma de serreta per mostrar que el personatge està enrabiad, per exemple. Tots aquests elements reforcen el valor de les figures esmentades, ja que amplifiquen els aspectes més grotescos i hilarants, apunten al doble sentit o subratllen la intenció oculta que hi ha darrere d'un enunciat. És a dir, vigoritzen el valor d'hipèrboles, antítesis i ironies.

6. Conclusions

Al llarg d'aquest article s'estableixen quins són els principals mecanismes retòrics de tipus lingüístic que intervenen en la generació d'humor en els acudits gràfics i les tires còmiques de tipus polític publicats en la premsa generalista en llengua catalana: l'*Ara*, *El Periódico de Catalunya*, *El Punt / Avui* i *La Vanguardia*. Per fer-ho, es parteix de la base teòrica aportada per diferents especialistes i d'un corpus format per deu acudits gràfics que versen sobre una temàtica comuna: el referèndum de l'1 d'octubre de 2017 que va tenir lloc a Catalunya.

La primera conclusió és que les figures retòriques tenen una importància rellevant en l'humor gràfic. Si a més es té en compte que els textos són breus o molt breus, la utilització de mecanismes retòrics resulta, certament, significativa. La seva funció és la de posar en relleu la comicitat, sigui per fer riure, per criticar, per ridiculitzar, per opinar, per destensar l'ambient o, simplement, per establir complicitat amb el lector.

La segona conclusió és que la presència notable de figures retòriques en els acudits i les tires còmiques no depèn de l'extensió o

del model que tinguin aquests textos (monòleg, diàleg o titular), ni tan sols de si inclouen o no una estructura narrativa (com ho fan les tires còmiques), ja que en casos d'un text breu també és alta. Algunes d'aquestes figures retòriques tenen més a veure amb l'estructura profunda de l'acudit que no pas amb el text que apareix de forma explícita.

La tercera conclusió és que, dins el ventall retòric, hi ha una presència desigual de determinades figures. Així, hi ha un predomini molt clar de l'antítesi, la ironia, i la hipèrbole. I això té una raó de ser. Aquestes són les figures més propenses a provocar la rialla mostrant la cara *oculta* de les coses, com la ridícula de certs comportaments, la hipocresia en determinades decisions i la injustícia. Qüestions greus que són tractades en clau d'humor. D'aquesta manera, l'autor fa l'ullet als seus lectors, hi estableix complicitat i els presenta el vessant alegre de la realitat, que en suavitza la duresa. D'altra banda, hi ha un segon nivell de mecanismes retòrics, amb una presència significativa en aquests mitjans, però no tan important com els del bloc anterior, que inclou el joc de paraules i l'el·lipsi. En un tercer nivell se situa la personificació i la metàfora, amb una utilització més ocasional, però encara significativa. Finalment, hi ha un seguit de figures retòriques que tenen una utilització ocasional: l'al·literació, l'anàfora, la comparació i la interrogació retòrica. Val a dir que la majoria dels recursos utilitzats tenen a veure amb el nivell semàntic, és a dir, incideixen profundament en el sentit de l'expressió: ironia, antítesi, hipèrbole, joc de paraules, personificació, metàfora i comparació. En canvi, les estratègies relacionades amb el nivell gramatical —anàfora, el·lipsi i interrogació retòrica— i amb el nivell fònic —al·literació— hi tenen una presència molt més discreta, exceptuant, com s'ha vist, el cas de l'el·lipsi, que té una altra funcionalitat. Aquesta constatació contribueix a corroborar la importància que té el vessant semàntic, tan explícit com implícit, en la generació de l'humor en els acudits gràfics i les tires còmiques.

Finalment, s'ha de destacar el valor cooperatiu de les imatges per posar màximament en relleu les figures retòriques que predominen en el text dels acudits, sobretot l'antítesi, la ironia i la hipèrbole, essencials per a l'objectiu d'expressar i compartir opinions sobre la realitat immediata, tal com s'ha explicat en el punt anterior.

Treballs citats

- Alvarado Ortega, Mª Belén, 2005, "Las marcas de la ironía", *Interlingüística*, 16, 151–161. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2514213>
- Arts, Elena, 1990, *Aportació a l'estudi de l'acudit català en relació amb els fenòmens lingüístics i literaris*. Tesis doctorals microfitxades, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Attardo, Salvatore, 1994, *Linguistic theories of humor*, Berlín-Nova York, Mouton de Gruyter.
- Ballart, Pere, 1992, "De la ironia com a figuració literària", *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura*, 47, 7–29.
- Ballart, Pere, 1994, *Eironeia: La figuración irónica en el discurso literario moderno*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Barros, Pedro, 1994, "La connotación contextual en el lenguaje humorístico", a Montesa Peydró S. i Garrodo Moraga A. (coord.), *Actas del Segundo Congreso Nacional de ASELE: Español para extranjeros: didáctica e investigación: Madrid, del 3 al 5 de diciembre de 1990*, Madrid, Asociación para la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera, 255–266. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2866812>
- Buffery, Helena, 2019, "In Process: The Catalan Independence Movement in On-stage Translation", *Journal of Catalan Studies*, 21 (3), 289–310. <http://jocs.anglocatalan.org/ojsnew/index.php/jocs/article/view/49>
- Chamorro, M. del Carmen, 2005, "El humor gráfico desde una perspectiva retórica", *Revista ICONO14. Revista Científica de Comunicación y Tecnologías Emergentes*, 5, 215. <https://doi.org/10.7195/ri14.v3i1.441>
- Consell de Seguretat de les Nacions Unides, "Acta taquigràfica de la 2981 sessió", Resolució 687, de 3 d'abril de 1991.
- Fontanier, Pierre, 2009, *Les figures du discours*, París, Flammarion.
- García-Rodríguez, M. José, 2015, "De la parodia como intergénero", *Tonos Digital: Revista de Estudios Filosóficos*, 28, 1–26.
- Gibbs, Raymond. W., Bryant, Gregory A., & Colston, Helbert L., 2014, "Where is the humor in verbal irony?", *Humor*, 27(4), 575–595. <https://doi.org/10.1515/humor-2014-0106>
- Gómez-Capuz, Juan, 2002, *Mecanismos del lenguaje humorístico (con especial atención a nivel pragmático)*, *Oralia: Análisis del Discurso Oral*, vol. 5, 75–101.
- Gubern, Roman, 1979, *El lenguaje de los comics*, Barcelona, Ediciones Península.
- Halliday, Michael A. K., 1994, *El lenguaje como semiótica social*, FCE.
- Halliday, Michael A. K. i Hasan, Ruqaiya, 1991, *Language, context, and text: Aspects of language in a socio-semiotic perspective*, Oxford, Oxford University Press.
- Iglesias, Isabel, 2000, "Sobre la anatomía de lo cómico: recursos lingüísticos y extralingüísticos del humor verbal", a *¿Qué español enseñar?: Norma y variación lingüísticas en la enseñanza del español a extranjeros: Actas del XI Congreso Internacional ASELE*, Zaragoza 13-16 de septiembre de 2000, Madrid, Asociación para la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera, 439–450.
- Linares, Ester, 2018, "La introducción de la parodia como género humorístico en el aula de E/L2", *Nueva Revista Del Pacífico*, núm. 69, 90–115.

- <https://doi.org/10.4067/s0719-51762018000200090>.
- Luque-Durán, Juan de Dios, 2003, "Los juegos lingüísticos: fallos comunicacionales, humorismo verbal y reflexión metalingüística", a L. Luque Toro (ed.), *Léxico español actual: Actas del I Congreso Internacional de Léxico Español Actual*, Università Ca' Foscari di Venezia, 91–126.
- Marcer-Masdemont, Marta, 2002, *La llengua dels acudits de l'Avui i d'El Periódico de Catalunya (treball de recerca)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Catalana.
- Marimón, Carmen, 2017, "Estrategias para construir humor. Las figuras retóricas en relatos humorísticos de niños de 8 y 12 años", *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación* [Madrid], 70, 61–80.
<https://doi.org/10.5209/CLAC.56317>
- Martín, M. Isabel, 1988, "El chiste y sus procedimientos lingüísticos", a Ariza, M., Salvador, A., Viudas, A. (ed.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española: Cáceres, 30 de marzo-4 abril de 1987*, vol. 2, Madrid, Arco/Libros, 1243–1260.
- Martínez-Dueñas, José Luis, 1984, "Linguistic can be fun". A Literary and Linguistic Aspects of Humour : VIth AEDEAN Conference, Barcelona, Departament de Llengua i Literatura Anglesa de la Universitat de Barcelona, 169–174.
- McCloud, Scott, 1995, *Entender el cómic: el arte invisible* (Abulí, Enrique Trad.), Bilbao: Astiberri.
- McGlade, Rhiannon, 2016, *Catalan Cartoons. A Cultural and Political History*, Cardiff, University of Wales Press.
- Penalva, Clemente; Mateo, Miguel Ángel, 2006, *Tècniques qualitatives d'investigació*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- Perales-García, Cristina; Pont-Sorribes, Carles i Tulloch, Christopher D., 2019, "The Fight for the Front Page: the Anglo-American Press and the Official Positions of the US/UK Governments in the Catalan Independence Story", *Journal of Catalan Studies*, 21(3), 311–324. <http://jocs.anglo-catalan.org/ojsnew/index.php/jocs/article/view/48>
- Reyes, Graciela, 2004, "Pragmática y metapragmática: la ironía lingüística", a *Actas del XIV Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, New York, 16-21 de juliol de 2001, vol. I, Centro Virtual Cervantes, 147–158.
- Santander, Pedro, 2011, "Por qué y cómo hacer análisis de discurso", *Cinta de Moebio*, 41, 207–224.
- Sayago, Santiago, 2014, "El análisis del discurso como técnica de investigación cualitativa y cuantitativa en las ciencias sociales", *Cinta de Moebio*, 49.
<http://dx.doi.org/10.4067/S0717-554X2014000100001>
- Torras, Meri, 2005, "Sonrisas que no son risas. El humor particular de la ironía y la parodia", a *Dossiers Feministes (exemplar dedicat a Mujeres y humor: ¿lo pillas?)*, 8, 61–74.

Mostra analitzada

- Garner, Anthony. (8 de setembre de 2017). Ara, 3.
- Duró, Jordi. (2 de novembre de 2017, p. 29). “De fit a fit”. Ara, 29.
- Fontdevila, Manel [Fontdevila i Subirana, Manel]. (15 de setembre de 2017). “Diari d’una no campanya”. Ara, 5.
- Ferreres [Ferreres i Duran, Miquel]. (9 d’octubre de 2017). “Animus iocandi”. El Periódico de Catalunya, 16.
- Ferreres [Ferreres i Duran, Miquel]. (16 d’octubre de 2017). “Animus iocandi”. El Periódico de Catalunya, 8.
- Fer [Fernández i Fernández, Josep Antoni]. (26 de novembre de 2017). “La vinyeta”. El Punt / Avui, 2.
- Jap [Poch i Goicoetxea, Joan Antoni]. (18 de setembre de 2017, p. 2). “La punxa d’en Jap”. El Punt / Avui, 2.
- Sísif [Soler i Font, Jordi]. (1 d’octubre de 2017). *El Punt / Avui*, 5.
- Batl·lori, Toni [Batllori i Obiols, Antoni]. (2 d’octubre de 2017). “Ninots”. La Vanguardia, 17.
- Kap [Capdevila i Herrero, Jaume]. (3 de setembre de 2017). “Gargots”. La Vanguardia, 35.